

Б.А. Атабай ¹, Ү.К. Мұсабаева ²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: batyshatabay@gmail.com

²Алматы университеті, Қазақстан, Алматы қ.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АРАБ ПАРЕМИЯЛАРЫНДАҒЫ «ТУЫСҚАНДЫҚ ҚАТЫНАС» КОНЦЕПТІ

Әр ұлт өзі өмір сүретін ортасына тән ой түйіп, сөздік қорын қалыптастырады. Тұрмыс тіршілігі, қоғамдық және мәдени өмірінің сипатына байланысты көзқарасы мен қатынасы, мәдени-әлеуметтік ой өрісі қалыптасып, тілде халықтық ұлағатты сөздер пайда болады. Ондай сөздерге мақал-мәтелдер жатады. Мақал-мәтелдер – халық даналығының айнасы, бір заманның, бір кезеңнің жемісі ғана емес, бүтін бір халықтың тарихи дамуының жемісі. Әлемде қанша тіл болса, соның әрқайсысында мақал-мәтелдің мол қазынасы барына күман жоқ. Адамзат әртүрлі тілде ойлап сөйлегенімен, кейде бір-біріне қатысы жоқ әртүрлі ұлттардың мақал-мәтелдері мағыналас болып жатады. Мағыналық жақындық көбіне адами қатынасты білдіретін паремияларда кездеседі. Адами қатынастың бір тармағы туысқандық қатынас. Туысқандық қатынас отбасында және сыртқы факторлардың (туысқандар, үйлену, тұрмыс құру) әсерімен қалыптасады. Туысқандық қатынас концептін әке мен шеше, бала, ата мен әже, ағайын, қайын жұрт, немере, жиен т.б. когниттер құрайды. Әке мен бала, ана мен қыз, ене мен келін, нағашы-жиен, күйеу бала мен қайын жұрт арасындағы туысқандық қатынасты бейнелейтін паремиялар қазақ және араб тілдерінде аз емес. Біз осы тілдік бірліктерді концептуалды-семантикалық және этномәдени тұрғыда кешенді түрде салғастырып зерттеуді мақсат еттік. Аталған концептің айырмашылықтары мен ұқсастықтары анықталып, паремиялық бірліктердің семантикалық компоненттері талданатын болады. Араб тілінде көрініс тапқан паремияларды аударып отырып, оларды қазақ тіліндегі мағыналас баламаларымен салғастыру арқылы араб халықтарының дүниетанымы мен психологиясын түсінуге мүмкіндік аламыз.

Түйін сөздер: қазақ паремиясы, араб паремиясы, концепт, туысқандар, мақал-мәтелдер, метафора.

B. Atabay¹, U. Musabayeva²

¹Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: batyshatabay@gmail.com

²Almaty University, Kazakhstan, Almaty

Concept of “relative relations” in the kazakh and arabic paremies

Each nation forms its vocabulary inherent in its environment. From the characteristics and development of economic, social, cultural life are formed an attitude and a cultural-social worldview, as a result of which wise laconic folk sayings appear in the language. Such sayings include proverbs and sayings. These wise words are not only a product of one time or period, they are the fruit of the historical development of the thinking of an entire nation. Undoubtedly, how many languages in the world, as many treasuries of proverbs and sayings. Despite the fact that humanity speaks different languages, sometimes in the languages of different nations there are paremias close in meaning. Those close in meaning are mainly found in paremias regarding human relations. One of the points of this relationship is kinship. Family relations are formed in the family and under the influence of external factors (for example marriage). The concept of “kinship” is made up of cognitives, like father, mother, child, grandfather, grandmother, relatives, grandson, nephew, relatives of the wife and husband, etc. In the Kazakh and Arabic languages there are many parodies reflecting the relationship between father and children, mother and daughter, mother-in-law and bride, nephew and uncle / aunt, son-in-law and relatives of the wife. The article is devoted to conduct a comprehensive comparative study of these language units in the conceptual-semantic and ethnocultural aspects. It will be analyzed the semantic components of paremias, and will be revealed the differences and similarities of these concepts. Translating concepts reflecting kinship in the Arabic language, we have the opportunity to compare them with paremias in the Kazakh language and to understand the worldview and psychology of the Arab peoples.

Key words: Kazakh paremias, Arabic paremias, relatives, metaphor, concept, saying, cognitive theme.

Б.А. Атабай¹, Ү.К. Мұсабаева²

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: batyshatabay@gmail.com

²Алматинский университет, Казахстан, г. Алматы

Концепт «родственные отношения» в казахских и арабских паремиях

Каждая нация формирует свой словарный состав, присущий своей среде. От характера и развитости хозяйственной, общественной, культурной жизни формируется отношение и культурно-социальное мировоззрение, в результате чего появляются мудрые лаконичные народные изречения в языке. К таким изречениям относятся пословицы и поговорки. Эти мудрые слова – продукт не только одного времени или периода, это плод исторического развития мышления целого народа. Несомненно, сколько языков в мире, столько же сокровищниц пословиц и поговорок. Несмотря на то, что человечество говорит на разных языках, иногда в языках разных наций встречаются паремии, близкие по значению. Близкие по значению встречаются в паремиях касательно человеческих отношений. Один из пунктов этих отношений – родственные отношения. Родственные отношения формируются в семье и под влиянием внешних факторов (женитьба, замужество). Концепт «родственные отношения» составляет когниты, как отец, мать, дитя, дедушка, бабушка, родня, внук, племянник, родственники жены и мужа и др. В казахском и арабском языках немало паремий, отражающих родственные отношения между отцом и детьми, матерью и дочерью, свекровью и невестой, племянником и дядей/тетей, зятем и родственниками жены. Мы решили провести комплексное сопоставительное исследование этих языковых единиц в концептуально-семантическом и этнокультурологическом аспектах. Будут проанализированы семантические компоненты паремий, выявлены различия и сходства этих концептов. Переводя концепты, отражающие родственные отношения в арабском языке, мы имеем возможность сопоставлять их с паремиями в казахском языке и познать мировоззрение и психологию арабских народов.

Ключевые слова: казахская паремия, арабская паремия, концепт, родственники, пословицы и поговорки, метафора.

Кіріспе

Туыскандық қатынас отбасы, ошақ қасынан басталады. Туыскандық қатынас адам өмірінің әртүрлі маңызды салаларында көрініс тауып қамтиды. Кез келген нәсілдің немесе мәдениеттің өкілдерінде туыскандық қатынастың алар орны ерекше және адами қатынаста маңызы зор. Адамдардың туыскандық қатынасы оның тілінде, әдебиетінде көрініс табатыны хақ. Туыскандық қатынастардың тілдік картинасын мақал-мәтелдерден анық көруге болады. Араб тілін үйреніп білім алған жылдарға ұстаздық жолға түскенімді қосқанда 42 жылдық тәжірибеде оқып аударған мәтіндерде кездескен араб мақал-мәтелдері көп болды. Аудармаларымның нәтижесі 2019 жылы «Сөздік» баспасынан шыққан «Қазақ және Әлем тілдері мақал-мәтелдері» атты сөздікте жарияланды. Сол мақал-мәтелдерді аударып жүргенде туыскандық қатынасқа қатыстыларына назарым ауып, қызығушылығым пайда болып, оны қазақ тіліндегі баламаларымен салғастырып, екі тілдегі «туыскандық қатынас» концептінің ұқсас жақтары мен айырмашылықтарын ажыратып зерттегім келді. Бір-біріне қатысы жоқ, тілдік топтары бөлек халықтардың мақал-мәтелдерінде кей жағдайда ұқсас-

тықтар болатынын ғалымдар жоққа шығармайды.

Арабтанушылар арасында араб мақал-мәтелдерін зерттеп жүрген ғалымдар аз, бар болғанның өзінде де туыскандық қатынас концепті зерттеу жұмыстарының нысаны болған емес.

Тақырыпты тандауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Бұл тақырыпты зерттеу қазақ және араб паремияларындағы әмбебап және ұлттық ерекшеліктерді ажыратуға мүмкіндік береді және сонымен де теориялық және практикалық маңызы зор болмақ. Осы тұрғыдан алғанда біздің мақаламызға арқау болып отырған араб және қазақ тілдеріндегі туыскандық қатынасты білдіретін паремияларындағы ұқсастықтарды типологиялық зерттеу екі мәдениет өкілдерін бір-біріне жақындатуға, әлемдік кеңістікте халықтардың ынтымақтастығын дамытуға, мәдениетаралық қарым-қатынас үдерісін жетілдіруге септігін тигізеді.

Бұл мақаланың мақсаты қазақ және араб тілдерінің паремияларындағы адами қарым-қатынастардың әртүрлі салаларын көрсететін туыскандық концептінің лингвомәдениеттану және лингвокогнитивті тұрғыда салғастыра

зерттеп, әртүрлі мәдениет тілдеріндегі мақал-мәтелдер арқылы сол тілдердің ұлттық-мәдени ерекшелігін ашып көрсету.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Зерттеуде типологиялық талдау және сипаттамалы, салыстырмалы-салғастырмалы әдістер қолданылды.

Нәтижелері және талқылама

Дүниедегі кез келген халықтың өмір салты, ділі, ұлттық психологиясы, салт-санасы мен әдет-ғұрпы, мәдениеті сөз арқылы беріліп, ол сөздер белгілі бір тілдің сөздік құрамын жасайды. Сөздік құрам тілдің даму дәрежесін көрсетеді. Белгілі бір тілдің сөздік құрамы сол тілдегі мақал-мәтелдер, жаңылтпаштар, жұмбақтар, аңыздар мен ертегілер, жыр-дастандарындағы лексикалық бірліктерден құралады. Кез келген ұлттың рухани құндылықтары оның мақал-мәтелдерінен көрінеді.

Мақал-мәтелдерді ғылымда паремия деп атайды. Мақал-мәтелдердің коммуникация үдерісіндегі маңызы зор, себебі бұл бірліктер тілдің ұзақ уақыттар аралығындағы дамуының нәтижесі. Кез келген халықтың паремиясы ғасырлар бойы сақталып келген және тұрмыс-тіршілігінде халықтың сипатын жоймай біздің заманымызға жеткен. Халықтың арман-мүддесін, көзқарасын, әрбір қоғамдық топтар мен таптарға берген бағасын білдіретін ақыл-өсиет ретінде айтылатын бұл паремиялар бүгінгі күнде де өз маңызын жойған жоқ. Вильгельм фон Гумбольдт: «Тіл адамзаттың рухани дамуымен тығыз байланысты және оның жеке прогресі мен регресінің әрбір қадамында бірге жүріп, мәдениеттің әрбір кезеңін сипаттайды» – деген (Гумбольдт В., 2000: 48).

Әлемде қанша тіл болса, сол тілде сөйлейтін адамдардың әрқайсысының өздерін қоршаған ортаға қатысты өз көзқарасы, дүниетанымы бар. Әр халық өз дүниетанымына сай сөздік қор құрып, мақал-мәтелдер тудырып жатады. Халықтар әртүрлі тілде ойлап, сөйлегенімен, өмірдегі құбылыстарға қатысты түсініктерінен туындайтын мақал-мәтелдері кейде басқа халықтардың мақал-мәтелдерімен сәйкес келіп те жатады.

Тілдегі мұндай құбылыстың себептері ретінде Пермяков мыналарды көрсетеді: 1) әртүрлі халықтардың бір тілдер тобынан шығуы себеп болуы мүмкін; 2) ұзақ ғасырлар бойы бір-бірімен көрші тұрған елдердің халықтары бол-

ғандығымен байланысты болуы мүмкін; 3) қоғам дамуының кезеңдерінде халықтардың бастан өткізген тарихи тәжірибесінің ортақ болуынан болуы мүмкін (Пермяков, 1988:20).

Пермяков сонымен қатар, паремиялардың бірыңғай туыстық қатынаста емес халықтар арасында да, бір-бірімен ешқандай қарым-қатынасы жоқ халықтар арасында да және қоғам дамуының кейбір сатыларында орналасқан халықтардың паремиялары да кей жағдайда ұқсас болуы мүмкіндігін жоққа шығармайды (Пермяков, 1988:20).

Ғалымның бұл тұжырымдарынан шығатын қорытынды – бір-бірімен туыстық байланысы жоқ ұлттар арасында немесе экономикалық, саяси және мәдени байланысы болмаған елдер арасында да мақал-мәтелдер ұқсастығын кездестіруге болады.

Мақал-мәтелдер туралы айтқан ғалымдардың ғылыми тұжырымдарына назар аударатын болсақ, британдық ғалым Престон «мақал-мәтел – көпке ортақ даналық, әрі бір адамның ұшқыр ойы. Ең бастысы мақал-мәтелдің қысқа, кең мағыналы сөйлемдер арқылы келтірілуінде. Мақал-мәтел – біреуге сабақ бола алатын насихат. Адам жадында еш қиындықсыз жатталады», – дейді. (Preston Th., **Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки.**).

Орыс ғалымы Пермяков: «Мақал-мәтелдер, біріншіден, фразеологиялық тіркестерге ұқсас тұрақты тіркестерден құралған тіл құбылысы болса, екіншіден белгілі-бір пайымдамаларды білдіретін логикалық бірліктер, үшіншіден, ақиқат деректерін жинақтаудың айқын нақышталған үлгідегі көркемдік миниатюрасы» – дейді (Пермяков, 1988:13).

Қазақ ғалымы Ә. Қайдар мақал-мәтелдерді «тіл өкіліне өз халқының басынан кешірген барша өмірін, салт-сана, қалыптасқан дәстүр, дүниетанымын елестете алуға, болмыстағы құндылықтарды танып-біліп, заңдылықтарын ашып, олар туралы ой мен түсінігін тұжырымдап айтуға, адамзат қауымына тән ортақ көзқарас пен құндылықтарды бағалауға көмектесетін тіл фактілері» деп түсіндіреді (Қайдар Ә., 2004:50).

Қазақстандық ғалым Карлинский – мақал-мәтелдер басқа тілдік бірліктерге қарағанда этностың тілдік суретін, тарихы мен ұлттық-мәдени құндылықтарын толық бейнелейді және бекітеді – деген тұжырымға келеді (Карлинский А.Е., 2007).

Туыстық қатынасты білдіретін концепт әртүрлі когниттен құралады және өзіне тән ұлттық

ерекшелігі болады. «Туыстық қатынас» концепті араб мақал-мәтелдерінде де, қазақ тіліндегі мақал-мәтелдерде де жағымды және жағымсыз образбен қатар жүреді.

إبني آكل لحمي ولا أدعه لأكلين (шындығында мен өз етімді өзім жеймін, бірақ басқаларға жегізбеймін). (D. Muḥammad Iṣmā'īl Šīniyy, 1996: 228). Арабтың осы бір мәтелі қазақ тіліндегі «Ағайынның өкпеге қисаң да, өлімге қимайсың» (Бабалар сөзі, 2010) деген мақалымен мағыналас. Бұл мақалдың «Туысқан өкпеге қиса да, өлімге қимайды» деген нұсқасы да бар. Жайшылықта туысқандар арасында әртүрлі кикілжің, ұрыскеріс, өкпе болып жатса да, сыртқы жұрт тарапынан қиянат, мазақ, қорлау, ғайбаттауларға жол бермеу қасиеті қазақ халқына да, араб халықтарына да тән. Араб тілінде мәтел, қазақ тілінде мақал боп тұрған бұл мысал екі мәдениетте де туысқандық қатынасты берік ұстауға шақыратын жағымды нақыл сөз екенін көреміз. Мысалы:

عند الشدائد تُعرف الإخوان (Ағайын қиындықта танылады) (D. Muḥammad Iṣmā'īl Šīniyy, 1996, 128) деп келетін араб мақалы қазақ тіліндегі «Ағайын бір өлі, бір тіріде» деген мақалмен мағыналас.

Адам болғасын оның жағымды қылықтары мен жағымсыз қылықтары қатар жүретіндіктен, туысқандық қатынаста да бұл қасиеттер бар екені белгілі. Осыған байланысты қазақ тілінде мақал-мәтелдер жеткілікті: *Ағайынның азары болса да, безері болмас. Ағайынның адалдығын басыңа іс түскенде білесің. Ағайын бар болса көре алмайды, жоқ болса бере алмайды. Ағайын бірде араз, бірде тату*, т.б.

Араб тілінде туысқандық қатынастағы жағымсыз тұстарды көрсететін мақал-мәтелдер: الأقارب عقارب Жақындар-шаяндар (D. Muḥammad Iṣmā'īl Šīniyy, 1996: 57). Бұл мәтел ағайын арасында болатын араздықты білдіреді. Ағайын шаян сияқты шағып алатын, жағымсыз сипатта берілген. Бұл мәтелдегі екі сөз дыбысталуы жағынан да жақын: *әл-ақәриб* – *'ақәриб*. Бұл мәтел қазақ тіліндегі «*Ағайын бар болса көре алмайды, жоқ болса бере алмайды*» деп келетін мақалмен мағыналас.

Туысқандық қатынасты білдіруге қазақ тіліндегі паремияларда ағайын, жақын, туған, туыс, туысқан, бауыр сөздері қолданылады: *Ағайынмен алыстан сыйлас*. Айтысқан ауыл

болмас, болыспаған *бауыр* болмас. *Жақында да жақын* бар, *жақынға бергісіз жатың* бар.

Туғаныңмен туыспасаң, кең дүниеге сиыспайсың. Туысы бірдің уысы бір.

Араб тілінде көбіне *әл-ақариб* сөзі қолданылады. Сонымен қатар, туысқандық қатынасқа қатысты мынадай мақал бар: *رُزُ غَيًّا تَزْدَدُ حُبًّا*. *Қонаққа жиі барма, сүйкімді боларсың* (Арабша-қазақша сөздік, 2016:514). Бұл қазақ тіліндегі *ағайынмен алыстан сыйласаң, қадірлі боларсың* деген мақалмен мағыналас. Қазақ және әлем тілдері мақал-мәтелдері, 2019:475).

Туысқандық қатынасқа қатысты жанұялық жеке тұлғаны білдіретін сөздер екі тілдің паремияларында да бар. Қазақ тілінде мұндай қатынасты білдіретін мақал-мәтелдерде *әке, шеше, ата, ана, әже, бала, қыз, немере, ұл, аға, іні, апа, қарындас, жеңге, жезде, келін, күйеу, нағашы, жиен, ағайын, бауыр, туыс, туған, абысын, құда, құдағи* сөздерімен қатар *атасы бір, атасы бөлек, қайын ене* тіркестері қолданылады. Мысалы:

Араб тілінде мұндай қатынасты білдіретін паремияларда *العَمَّ، الأخ، الجدّ، الأم، الأب، الأقارب، الخالة، الأخت، الحماة، الكنة، الصهر، الإبن، الولد، الوالدان* сөздері қолданылады.

أخوك من صدقك النصيحة – Шын аға – саған шын ниетімен ақыл айтқан адам (Қазақ және әлем тілдері мақал-мәтелдері, 2019:505).

البنيت تتمثل لأُمها (Қазақ және әлем тілдері мақал-мәтелдері. 2019:511)

من شبه أباه فما ظلمة – Әкеге тартып ұл туса, несі айып (Қазақ және әлем тілдері мақал-мәтелдері. 2019:530).

يتيم الأب نصف اليتيم ويتيم الأم يتيمة لطيمة – Әкесіз жетім – жарты жетім, анасыз жетім – анық жетім (Қазақ және әлем тілдері мақал-мәтелдері, 2019:533).

نعرف قيمة الملح عندما نفقده، وقيمة الأب عندما يموت – Тұздың қадірін татымағанда білеміз, әкенің қадірін өлгенінде білеміз. *ليس أرق على السمع من كلام الأب يمدح ابنه*. Құлаққа әкенің баласын мақтағаннан артық жағымды сөз болмайды.

Туыстық атауларда араб тілі мен қазақ тілінде барлығы бірдей сәйкес келе бермейді. Әке, шеше, ата-әже, ата-баба, ұл-қыз ұғымдарын білдіретін сөздермен қазақ тіліндегідей нақты бөлініп айтылса, Әкесі мен анасының туыстарына қатысты атауларда айырмашылық бар. Әке жағынан туысты қазақ тілінде аға деп жалпы айтатын болса, араб тілінде ол жеке айтылады: әкесінің ағасы не інісі балаға *عم* деп айтылады. Қазақ тілінде бұл мағынадағы сөздер Қазақстанның әр өңірінде әртүрлі айтылады:

көке, аға, ағатай, әби, әтәй. Шеше жағынан туыс қазақ тілінде нағашы деп аталса, арабшада *خال* деп айтылады.

Араб тілінде әкесінің туысына қатысты мынадай мақал бар екен: *عمك أول شاربين* – Ағаң бірінші ішсін (*D. Muḥammad Ismā'īl Šīniyyu*, 1996: 103). Қазақтар сияқты арабтар да әкесінің туыстарын алға қоятынын осы мақалдан көруге болады.

Нағашы сөзіне қатысты қазақ тілінде мақал бар екенін білеміз, ал араб тілінде *خال* сөзімен келетін мақал кездеспеді, мүмкін біз оқыған әдебиеттерде ғана болмаған шығар.

Араб тілінде *عمّة* және *خالّة* сөздеріне қатысты да мақал-мәтелдер бар. Олардың ішінде әке жағынан туыс болып табылатын әпкелеріне қатыстыларының басым көпшілігі жағымды мағынада. Қазақ тілінде әпке, апа, тәте түрінде айтылады, бірақ бұл мағынада келетін мақалдардан мына мақалды айтуға болады: *Апама жездем сай. Апаңа да барарсың, аңқиып та отырарсың.* Бұл мақалдың жағымсыз мағынасы басым.

Қазақ тілінде әке жағынан да, нағашы жақтан туысатын әпке, апаларға қатысты жеке мақал-мәтелдер жоқ.

الحبارى خالة الكروان Дуадақ – балшықшының тәтесі (*al-Maydānī.*, 2007:331), бұл мақал қазақ тіліндегі *апама жездем сай* деп айтылатын мәтелмен мағыналас. Араб паремияларында нағашы апа (әпке) мағынасын білдіретін *خالّة* сөзіне қатысты жағымсыз мағынада айтылады. *الخالة امرأة الاب لا بنحب و لا بنحب* (*D. Īmīl Badī' Ya'qūb*, 2004:57) (әкенің қарындасы/әпкесі ешқашан сені жақсы көрмейді және өзі де сүйкімді болмайды).

Бұл мақалда *خالّة* сөзі өгей шеше мағынасында берілген. Араб әлемінде ағайындылар арасында қыз алысып, қыз берісіп өзара некеге отыру үрдісі ғасырдан-ғасырға ұласып келе жатқан әлеуметтік құбылыс. Ағалы-інілі, ағалы қарындастардың балалары бір-біріне үйлене береді. Қазақ халқы сияқты жеті атаға жетпей үйленуге болмайтын неке қағидасы жоқ арабтарда немере ағайындарға аға, іні, әпке, қарындас, жиен деп қарау дәстүрі қалыптаспаған. Ағайындылардың балалары бір-біріне әкемнің немесе шешемнің інісі/ағасы, әпкесі, сіңлісі/қарындасы деп қарайды. *عمّة* әке жағынан туысатын әпке сөзіне қатысты жағымсыз мағынадағы мақал-мәтел де кездеспеді.

Араб паремияларының арасында әкесінің ағасының/ інісінің ұлы және қызы туралы айтылатындарында тек жағымды мағынада еке-

ні анықталды. Бұл топтағы араб паремияларының жағымсыз мағынасын кездестірмедік. Сондай-ақ, нағашы жақтың жиендері туралы паремиялардың жағымсыздығы кездеспеді. Бұдан шығатын қорытынды арабтарда әке жағынан туысқандықтың маңыздырақ екенін көруге болады, мысалы: *من إستحي من بنت عمّه ما حبلت* (<https://www.diwanalarab.com>), аудармасы: *әкесінің ағасының/інісінің қызын алуға ұялатын ұрпақсыз қалады*; Тунис халқында *بنت العم أولى بها* деген мақал бар, ол *Бойжеткен қыз үшін әкесінің бауырының (аға/іні) ұлы маңызды* деген мағынаны білдіреді (Шайхуллин Т.А., 2011:231).

Ата-бабаға қатысты мақалдар да тек жағымды мағынамен кездесті. *جذك لا كذك* (*'Abd al-Qādir Šālīh*, 2005:143) – Сенің атаң, сенің еңбегіңнің жемісі емес. Бұл мәтелдегі ата мағынасы адамның тағдыры деген мағынада берілген. Әр адамның өз тағдыры бар. Бір адам өмір бойы талмай еңбек еткенімен еш байымай өтуі мүмкін. Бұл мақалдағы ата сөзі адамның атаны өз еркімен таңдай алмайтыны сияқты, тағдырын да өз қолымен құра алмайтынын айтады. Біреу жарлының немересі болып дүниеге келсе, енді біреу байдың, президенттің, министрдің немересі болып тууы мүмкін. Пешенесіне жазылғаны бұйырады (Шайхуллин Т.А., 2011: 234).

Қазақ тілінде әжеге қатысты жалғыз мақал бар екен: *Әй дейтін әже, қой дейтін қожса жоқ.* Бұл мақалдың әжеге қатысты жағымсыз реңкін байқамадық. Әже отбасының ұйтқысы болғандықтан, тәртіпке шақырушы ретінде түсініп, жағымды мағынада қабылдағанды жөн көріп отырмыз. Араб тілінде әжеге қатысты мақал я мәтел кездеспеді. Бұдан шығатын қорытынды: арабтарда ер адамның орны алдыңғы шепте екенін көрсетсе, қазақ қоғамында әйелдің еркекпен тең дәрежеде бағаланатынын көрсетеді.

Қайын ене, қайын ата мағынасын білдіретін сөздер араб тілінде де, қазақ тілінде де екі жаққа бірдей айтылады, араб тілінде қайын атаны *حمو*, қайын енені *حماة* дейді. Қайын атаға қатысты паремия қазақ тілінде де, араб тілінде жоқ. Бұл құбылысты екі халықтың үлкенге, әсіресе ер адамға құрметінің дәлелі деп түсінуіміз керек. Араб тілінде ене мен келінге қатысты айтылатын мақал-мәтелдердің арасында жағымсыз мағынада бірнеше мақал бар, бәрінің мағынасы бір: «Жұмақтың есігінде енесін жақсы көретін бірде бір ене жоқ» – деп жазылған немесе «аспанның есігінде енесін жақсы көретін бірде бір келін жоқ» – деп жазылған: *مكتوب عباب الجنة*

بعمرا حماية ما بتحب كنة"، و"الحماية ما بتحب الكنة ولو كانت حورية من الجنة" (<https://raseef22.com/article>).

مكتوب عباب الجنة: ما في حما بتحب كني و مكتوب عباب السماء : ما في كني بتحب حما

«Жұмақтың немесе аспанның есігінде жазылған» дегенде «ащы шындық» мағынасын білдіріп тұр дейді Шайхуллин. (Шайхуллин Т.А., 2011: 234).

لو الحماة حبت الكنة لكان إبليس دخل الجنة <https://raseef22.com/article/90968> *Егер енесі келінін жақсы көрген болса, Ібіліс жұмаққа кірер еді.*

Қазақ тілінде ене мен келінге қатысты мынадай мақал бар: *Келін қайын енесінің топырағынан (жаралған)*. Бұл мақалды жеке қолданғанда бейтарап мағына білдірсе, белгілі тұлғаға қатысты айтылғанда мағына өзгереді: енесі немесе келін жағымды адам болса, жағымды реңкте айтылып қабылданады. Ал жағымсыз жағдайда айтылса, ол да түсінікті.

Араб тілінде *يا بنت من ألاك؟ زوجك و بيت حماك* (D. İmîl Badî' Ya'qûb, 2004:64) – *Қызым, сені қадірлі қылған кім? Күйеуің бе әлде қайын атаңның үйі ме?* деген мақал бар. Бір қарағанда жәй сұрақ көрінгенмен, бұл сөйлемде үлкен мағына бар. Қыздың келін боп түскеннен кейінгі жаңа ортадағы қадір-қасиетін көрсететіне меззейтін терең мағыналы сөйлем. Араб қоғамында әйел адам тұрмысқа шыққан кейін, келген жеріне, яғни күйеуінің отбасына толық сіңуі керек, «тастай батып, судай сіңуі» тиіс. Келіннің қайын жұртында сыйлы болуы немесе кемістік көруі сол отбасына байланысты. Жоғарыда аталған мақал осыған байланысты айтылған. Бұл мақалға қазақ тілінде сәйкес келетін мақал бар. Ол: *«Жақсы жерге келген келін – келін, жаман жерге келген келін – келсап»*.

إذا نجح زواج ابنتك، فقد كسبت ابناً، وإذا فشل فقد خسرت بنتاً (https://www.diwanalarab.com/spip.php?page=article&id_article=881)

Ал мына мақалда қызының барған жеріндегі жағдайына қатысты айтылған (егер қызың барған жерінде бағы ашылса, ұлды боласың, ал бағы жанбаса, қызыңды қор қыласың). Бұл мақал да қазақ даналығымен өзектес.

Күйеу балаға қатысты мақалға келетін болсақ, екі тілде де көп болмаса да кездеседі. Араб тілінде қызын алған адамды, яғни күйеу баланы *صهر* дейді. Осы сөзбен келетін мынадай мақал бар: *Күйеу бала, мен сені арқа тұтам! ظهري يا صهري يا سند!* Бұл мақалдан арабтардың күйеу баласына деген құрметін аңғаруға болады. (D. İmîl Badî' Ya'qûb., 2004:

67) Қазақ тіліндегі *«Жақсы күйеу – ұлыңдай, жақсы келін – қызыңдай»* деген мақалымен мағыналас. Сонымен қатар, қазақ тілінде *Пайғамбар да күйеуін сыйлаған* деген мақал бар.

Араб әлемінде тұрмысқа шығып кеткен қызына ата-анасы материалдық көмек бермейді. Сондықтан араб әлемінде күйеу қайын жұртынан дүние-мүлік, ақша алу туралы ойламайды, ол оның еркектік намысына, бетіне таңба болады. Қайын жұртында тұру да үлкен айып болып саналады. (Шайхуллин, 2011:236). Арабтар да қазақтар сияқты үйленген жас отбасы тек күйеуінің жағында тұруы тиіс. Сондықтан болар, күйеуге қатысты жағымсыз мақалды араб тілінде кездестірмедік. Ал қазақ тілінде *«Қайындағы күйеуден – қарғылаған тазы артық»* (Бабалар сөзі, 65-том: 98) деген мақал бар. Қазақ қайын жұртында тұратын еркекті «күшік күйеу» деп кемітеді. Бұл жағынан арабтардың күйеу балаға деген қатынасында қазақ халқының ұстанымымен ұқсастығы бар.

Қазақ және араб тілдерінде ата-ананың перзентіне қатысты сезімдерін білдіретін мақал-мәтелдер көп. *Қазақ тілінде: Бала – бауыр етің. Бала – көңілдің гүлі, көздің нұры. Баласы атқа шапса, анасы үйінде отырып тақымын қысар. Балалы үй – мазар, баласыз үй – қу мазар.*

Араб тілінде: *الطفولة.. حياة الروح، وروح الحياة* Бала жанның өмірі және өмірдің жаны. (**Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки.**)، *الطفل المحبوب له أسماء عديدة.* (<https://mawdoo3.com/>).

Туысқандық қатынаста қай тілде де бірге туғандарға қатысты сөздер жүретіні белгілі, ағайыны, апа/әпке-сіңлі. Қазақ тілінде аға-ініге қатысты *Ағасы бардың жағасы бар, інісі бардың тынысы бар*. Апа/әпке/сіңлі сөздерімен келетін мақал-мәтелдер қазақ тілінде көп емес және аса көркем де емес екен. Ертеден келе жатқан халық даналығынан қыз туыстың бағасын беретін мақал-мәтел кездеспеді. *Ағасына қарай інісі, апасына қарай сіңлісі. Аға ініге ұстаз, апа сіңліге ұстаз*. Тек *қарындас* сөзімен келетін мына мақалда мән бар екен: *Сара жолдың қадірін адасқанда білесің, қарындастың қадірін қарасқанда білесің*.

Ал араб тілінде біреуге апа/әпке/сіңлі немесе қарындас ұғымын білдіретін бір ғана сөзбен *أخت* деп атайды, жасының үлкен-кішілігіне байланысты, *كبير، صغير* сөздерімен қиысып, анықталады. Қыздың бірге туған бауырларына деген ыстық сезімі туралы нақыл сөздер өте көп. Араб мақалдарында қыздың бірге туған бауырларына

туысқандық қатынасын білдіретін мақал-мәтелдер көп. Солардың кейбіріне назар аударсақ:

الأخت اسم آخر للحب وقطعة من الأم. (...) – махаббаттың екінші атауы және ананың бір бөлшегі

الأخت حب طاهر وشغب جميل. (...) – мөлдір махаббат және әдемі шаттық, қуаныш.

الأخت وطن ودونها تصبح الحياة مجرد غربة – *Отан және оларсыз өмірдің мәні жоқ*

Туысқандық концептінің негіз болатын сөздердің бірі *абысын, жезде, қайын іні, қайын сіңлі немесе қайын аға, жиен, немере*. Қазақ тілінде абысынға, жездеге, бабаға қатысты бірлі-жарым мақал-мәтел бар. *Абысын тату болса, ас түгел. Абысының бар болса, жауым жоқ деме. Жақсы жезде – әкеңдей. Әкенің ең жақсысы жездедей-ақ. Екі аяқтыда бажа тату*. Ал қайын аға, қайын іні, қайын әпке (апа), қайын бике, қайын сіңлі, балдыз сөздерімен келетін мақал-мәтел қазақ тілінде кездеспеді.

Араб тілінде *سلف* сөзі қайын аға, қайын іні мағынасын білдіретін сөз біреу, осы сөзден сіңлі немесе қайын әпке, қайын бике, балдыз мағынасын білдіретін *سلفة* сөзі пайда болады. Тунис халқында *Id -ḍarāyir yitlāgū wa s- salfāt 'umrhum mā yitlāgū* деген мақал бар, оның мағынасы: бір еркектің бірнеше әйелі болса, олар өзара тіл табысып кетуі мүмкін, ал жеңге мен қайын сіңлі немесе келін мен қайын әпке ешқашан тіл табыспайды (Шайхуллин, 2011: 235). Қазақ тілінде жеңге мен қайын сіңлінің арасындағы қатынастан көрініс беретін көне мақалдар бар: *Атасы басқа жау жеңге іргеге салып тыңдапты. Өз жеңгемнен өзге қатын жақсы болды*. Екі тілдің мақалдарында да туысқандық қатынастың жағымсыз тұстарын білдіріп тұр, қайын аға, қайын ініге қатысты екі тілде де мақал кезікпеді, араб паремияларындағы туысқандық қатынас көрінісін зерттеген татар ғалым Шайхуллин араб тілінде қайын аға, қайын інілерге қатысты концепті паремиялардың болмауын араб қоғамында әйел адамның күйеуінің еркек кіндікті туыстарын жамандауға хақысы жоқтығымен түсіндіреді (Шайхуллин, 2011:235).

Араб тілінде жиен деген ұғымды білдіретін сөз жоқ, әпкесі (қарындасы, сіңлісінің) немесе қызының баласы деп қана айтады, сондықтан да жиенге қатысты жеке паремия жоқ, ал қазақ тілінде жиеннің туысқандық қатынаста орны ерекше. Қазақта *жиен ел болмас, желке ас болмас, жиеннің зары жаман* деген мақалдар

бар. Жиен ел болмас дегенде, жеті атаға кірмейтіндігін мегзейді. Ал екінші мақалда жиеннің көңілін қалдырмау керек, назасына ұшырайсың деген наным бар.

Екі тілдегі паремияларды қарастырған кезде кейбір мақал-мәтелдерде метафоралық қолданыстар байқадық. Халық туысқандық қатынасты білдірерде көркемдеп айтатын тұстары да болады. Туысқандық қатынас концептінің көрсететін метафораларды атап көрсететін болсақ, араб тілінде: туысқандарды жағымсыз мағынада шаянға баласа, жағымды мағынада етке, қанға, ағашқа, тырнаққа теңейді, мысалы: *الظهر ما يطلع من اللحم* тырнақ иттен ажырамайды. Мағынасы: туысқандар бір-бірінен ешқашан ажырмайды, туысқандық қатынас бұзылмайды. *عمر الدم ما يوئي* қандас бауырлар қандай жағдайда да қасынан табылады, жамандыққа кимайды. Туысқандық қатынас концептінің метафоралық қолданыста беру қазақ тілінде де бар: Алтау ала болса, ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса төбедегі келеді.

Балаға қатысты мақалда екі халықтың түсінігі қабысып жатыр, қазақ паремияларында бала: *бауыр, көңілдің гүлі, көздің нұры*. Араб паремияларында бала – *адамның жаны, жан-ның өмірі, ата-ана жүрегінің қазынасы* (*افلاذ أكباد*) (Қазақша-арабша сөздік, 2016:570).

الأصل يمدّ لمائة عرق (тамыр терең судан тармақтанады) деген араб мақалы қазақ тіліндегі *Ата – бәйтерек, бала – жапырақ* (Қазақ және әлем тілдері мақал-мәтелдері, 2019:506) мақалымен мағыналас. Араб тіліндегі тамыр сөзі атаға мегзеп тұр.

Қорытынды және тұжырымдама

Қорыта келе, араб және қазақ тілдеріндегі паремиялардан туысқандық қатынастың екі халықтың өмірінде маңызы зор екеніне көзіміз жетті. Зерттелген тілдердің паремиялық қорын зерттегенде, туысқандық қатынас концептіне қатысты репрезенттерді зерттеу барысында қазақ және араб халқының туысқандық қатынастың берік болуына ерекше мән беретінін, туысқандық концептіне кіретін кілт сөздердің қолданылуында ұқсастықтармен қатар айырмашылықтар барын, екі халықтың арасында рухани және мәдени сабақтастығы барын көрдік. Араб және қазақ паремияларындағы «туысқандық қатынас» концептінің зерделей келе, екі мәдениетте де бұл ұғымның ортақ және бірегей когнитивті

белгілері барына көзіміз жетті. Қазақ және араб тілдерінің адамгершілік құндылықтар жүйесінде бала мен ата-ананың орны ерекше. Бала – бақыт пен қуаныш. Әке – асқар тау, ана – қамқор. Паремиялар өмірдегі әртүрлі құбылыстардың

ерекшеліктері мен адамдардың мінез-құлқын ғана көрсетпейді, сонымен қатар адами қатынаста қалай әрекет ету керектігіне ишарат жасайды. Екі тілдегі паремиялардағы идеялар мен мораль көп жағдайда үндесіп жатады.

Әдебиеттер

- Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человечества / Избранные труды по языкознанию. – Изд-е 2-е, под ред. Г.В. Рамишвили. – М.: Прогресс, 2000. – 396 с.
- Пермяков Г.Л. Основы структурной паремииологии / главная редакция восточной литературы издательства «Наука». – М.: Наука, 1988. – 233 с.
- Қайдар Ә.Т. Халық даналығы. – Алматы: Толағай, 2004. – 560 б.
- Бабалар сөзі. – Алматы: Фолиант, 2010. – 488 б.
- Карлинский А.Е. Место паремииологии в науке о языке // Избранные труды по теории языка и лингводидактике. – Алматы, 2007. – 308 с.
- D. Muḥammad Iṣmāʿīl Ṣīniyy, Nāṣif Muṣṭafā ʿabd al-ʿazīz. Muʿjam al-amthāl al-ʿarabiyya. – Bayrūt: Maktaba Lubnān, 1996. – 181 ṣ.
- Арабша-қазақша сөздік. – Алматы, 2019. – 918 б.
- Қазақ және әлем тілдері мақал-мәтелдері. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2019. – 672 б.
- D. Iīmīl Badīʿ Yaʿqūb. Al-amthāl ash-shaʿbiyya allubnāniyya. Farābul. – Lubnān: Maktaba as-sāiḥ, 2004. – 200 ṣ. <https://www.diwanalarab.com/>
- ʿAbd al-Qādir Ṣāliḥ. Al-amthāl al-ʿarabiyya. Bayrūt. – Lubnān: Dār al-maʿrifa, 2005. – 229 ṣ
- Majmaʿ al-amthāl liabī al-faḍl Aḥmad ban Muḥammad ban Aḥmad ban Ibrāhīm al-Maydānī. Al-juzʿ alawwal. Ṣaydā; Bayrūt: Al-maktaba al-ʿaṣriyya, 2007. – 418 ṣ. <https://mawdoo3.com/>
- Шайхуллин Т.А. Языковая репрезентация отношений между родственниками в русских и арабских паремиях // Вестник ТГПИУ. – 2011. №4(26). – 233-237.

References

- Humboldt W. (2000). Razlyichiyi stroenyia chelovechekih yazikov I ego vliania na duhovnoe razvitie chelovechestva / Yizbrannie trudy po yazikoznaniyu. Yizd-e 2-e, pod red. G.V. Ramishvili. – M.: Progress, – 396 s. (in Russian)
- PrestonTh. (2020).The Gutenberg Dictionary of englis of Proverbs and Proverbial Phrases// www.gutenberg.org/files/39281/39281-h/39281-h.htm
- Permyakov G.L. (1988) Osnovi strutrnoyi paremiologii [Fundamentals of Struktural Paramyology] Home Edition of zhe Eastem Literature of Science, Moscov.p 13-14. (in Russian).
- Khaidar A.T. (2004) Halyq danaligy [Folk wisdom].Almaty: Tologay,560 p. (in Kazakh)
- Babalar sozy (2001). Words of ancestors, Almaty: Foliant, 488 p. (in Kazakh)
- Karlinsky A.E. (2007) Mesto paremiologii v nauke o yazike.[The place of paremiology in the science of language] // Yizbrannie trudy po teorii eazika i lingvodidaktike [Selected works on the theory of language and linguodidactics. Almaty,308 p. (in Russian).
- D. Muḥammad Iṣmāʿīl Ṣīniyy, Nāṣif Muṣṭafā ʿabd al-ʿazīz.(1996) Muʿjam al-amthāl al-arabiyya. [Arabic Proverbs Collection] – Bayrūt: Maktaba Lubnān.,(in Arabic) 181 p.
- Arabsha-qazaqsha sozdik (2016) [Arab-Kazakh dictionary] Almaty: 918p.
- Qazaq jane alem tilderi maqal-mateldery(2019) [proverbs and sayings of the Kazakh and world .Almaty. 672 p.
- D. Iīmīl Badīʿ Yaʿqūb.(2004) Al-amthāl ash-shaʿbiyya allubnāniyya. [Lebanese proverbs and sayings].Farābul.– Lubnān: Maktaba as-sāiḥ, 200 p. <https://www.diwanalarab.com/>
- ʿAbd al-Qādir Ṣāliḥ.(2005) Al-amthāl al-ʿarabiyya.[Arabic proverbs and sayings] Bayrūt. – Lubnān: Dār al-maʿrifa, 229 p.
- Majmaʿ al-amthāl (2007) liabī al-faḍl Aḥmad ban Muḥammad ban Aḥmad ban Ibrāhīm al-Maydānī. [Collection of proverbs and sayings Abu al-faḍl Aḥmad ban Muḥammad ban Aḥmad ban Ibrāhīm al- Maydānī. Al-juzʿ alawwal.[Part one].Ṣaydā; Bayrūt: Al-maktaba al-ʿaṣriyya,4 <https://mawdoo3.com/>
- Shaikhullin T.A. (2011) Eazikovaia reprezentacia otnoshenii mejdu rodstvennikamy v russkih i arabskih paremiah[Linguistic representation of relations between relatives in Russian and arabic paremias] // Vestnik TGGPU 2011.№4(26). 233-237.